
ΣΥΜΜΙΚΤΑ

Η ΑΝΩΝΥΜΗ ΜΟΝΩΔΙΑ ΕΙΣ ΜΟΝΩΔΟΥΝΤΑΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ

Ένα πολύ ενδιαφέρον ανώνυμο κείμενο, με τίτλο *Μονωδία εἰς μονωδοῦντας*, το οποίο διασώζεται στον κώδικα Parisinus suppl. gr. 1284, εκδόθηκε πρόσφατα για πρώτη φορά από τον Α. Sideras¹, με εξαιρετική επιμέλεια και επιστημοσύνη. Ο εκδότης, τόσο στην αναλυτική του εισαγωγή όσο και στον διεξοδικό σχολιασμό του κειμένου, επισημαίνει την οφειλή του ανώνυμου συγγραφέα, μεταξύ άλλων, και στα κείμενα του Λουκιανού από τα Σαμόσατα².

Ο συγγραφέας αυτός, ενοχλημένος από τις υπερβολές των μονωδιῶν, δηλαδή των πενθικών λόγων που εκφωνούνται προς τιμήν κάποιου νεκρού λίγο μετά τον θάνατό του, προαναγγέλλει στην αρχή του λόγου του ότι θα μονωδήσει τους ζωντανούς συγγραφείς μονωδιῶν, που είναι πιο αξιολύπητοι και από τους νεκρούς. Αμέσως μετά ακολουθεί το εξής κείμενο, σύμφωνα με την έκδοση του Sideras (σ. 48, § 2, στ. 8-15):

Πάντως δὲ κάμου πλείστην ὄσσην λοιδορίαν κατασκευάσει, τῷ τοῦ Κορινθίου πεπονθέναι μύθου, ταῦτὸ δόξαντος κατ' ἑμαυτοῦ, ὁ Βελλεροφόντης, γεγραφότος τὸ βιβλίον. ἢ ὅμοιά με φήσει τῷ Σαλαίθῳ ποιεῖν, ὃς πικρότατον τοῖς Κροτωνιάταις κατὰ μοιχῶν νόμον θείς καὶ θαυμαζόμενος ἐπὶ τούτῳ, μετὰ μικρὸν αὐτὸς ἐάλω μοιχεύων τὰδελφοῦ τὴν γυναῖκα. κινδυνεύω τε γὰρ μιμῆσθαι ταῦτα, ἃ οὐ καλῶς ἔχειν ἠγοῦμαι, καὶ τὸν ἦλον ἐκκρούειν ἦλω πειραῖσθαι· ἀπολογίαν τε οὐχ ὄρω, ἥτις ἂν εὐπρόσωπος πρὸς τοὺς κατηγοροῦντάς μοι γένοιτο.

Στο αντίστοιχο υπόμνημα πηγῶν και παράλληλων χωρίων του κειμένου διαβάζουμε: «8 τοῦ Κορινθίου – 9 Βελλεροφόντης] cf. Z 155-195 et comm. ad loc. 10 ὅμοιά με – 12 γυναῖκα] cf. Lucian., *Apol.* 4: III 368,

1. *Eine byzantinische Invektive gegen die Verfasser von Grabreden. Ἀνωνύμου μονωδία εἰς μονωδοῦντας (erstmalig herausgegeben, übersetzt und kommentiert nebst einem Anhang über den rhythmischen Satzschluß)* [Wiener Byzantinistische Studien, 23], Wien 2002 (στο εξής: Sideras, *Invektive*).

2. Βλ. Sideras, *Invektive*, σσ. 31-33, την ενότητα «*Lukianos und Anonymus*», όπου βρίσκει κανείς και τις παραπομπές στα σχετικά σχόλια που συνοδεύουν την έκδοση του κειμένου.

10-13 (Macleod) 13 τὸν ἦλον – 14 πειρᾶσθαι] *Prov.*, cf. *comm. ad loc.*».

Η έκδοση, όπως προαναφέραμε, συνοδεύεται και από αναλυτικό και εμπεριστατωμένο σχολιασμό του κειμένου. Από το τμήμα που μας ενδιαφέρει σχολιάζονται (σσ. 70-72) οι φράσεις πλείστην ὄσσην και λοιδορίαν κατασκεδάσει, επισημαίνονται (πέρα από την παραπομπή στην *Ιλιάδα* Z 155-195) αναφορές βυζαντινών συγγραφέων στον Βελλεροφόντη, καθώς και βιβλιογραφία σχετική με τον συγκεκριμένο μύθο, εντοπίζεται πολύ σωστά η λουκιάνεια *Ἀπολογία* ως πηγή από την οποία ο ανώνυμος συγγραφέας αντλεί τη διήγησή του για τον νομοθέτη των Κροτωνιατών Σάλαιθο, καταγράφονται πολλά παραδείγματα χρήσης της παροιμίας ἦλω ἐκκρούειν τὸν ἦλον, και τέλος εξετάζεται η σύνταξη της φράσης εὐπρόσωπος πρὸς τοὺς κατηγοροῦντάς μοι γένοιτο.

Στη μελέτη του παραπάνω κειμένου θα ήθελα να συμβάλω με μια επιπλέον επισήμανση: Ολόκληρη η δεύτερη παράγραφος της *Μονωδίας εἰς μονωδοῦντας* αποτελεί ένα συμπλήρωμα από παραλλαγμένα χωρία της *Ἀπολογίας* του Λουκιανού. Συγκεκριμένα:

(α) Πάντως δὲ κάμου πλείστην ὄσσην λοιδορίαν κατασκεδάσει, τῷ τοῦ Κορινθίου πεπονθέναι μύθου, ταῦτὸ δόξαντος κατ' ἑμαυτοῦ, ὁ Βελλεροφόντης, γεγραφότος τὸ βιβλίον: Πρβ. *Ἀπολογία* 3 (III σ. 367,27-368,3 Macleod): εὐχου δὲ Ἑρμῆ τῷ χθονίῳ και τῶν ἀκηχοῦτων πρότερον πολλὴν λήθην κατασκεδάσαι, ἢ δόξεις τὸν τοῦ Κορινθίου μῦθόν τι (τῷ τοῦ Κορινθίου μύθῳ [μύθου E^a] ταυτόν τι E^a, *recc.*) πεπονθέναι, κατὰ σαυτοῦ ὁ Βελλεροφόντης γεγραφῶς τὸ βιβλίον.

(β) Ἦ ὁμοία με φήσει τῷ Σαλαίθῳ ποιεῖν, ὅς πικρότατον τοῖς Κροτωνιάταις κατὰ μοιχῶν νόμον θεῖς και θαυμαζόμενος ἐπὶ τούτῳ, μετὰ μικρὸν αὐτὸς ἐάλω μοιχεύων τὰδελφοῦ τὴν γυναῖκα: Πρβ. *Ἀπολογία* 4 (III σ. 368,10-13 Macleod): ἢ εἴπερ σόν ἐστιν (ενν. τὸ βιβλίον), ὁμοία σε τῷ Σαλαίθῳ ποιεῖν, ὅς πικρότατον κατὰ μοιχῶν θεῖς τοῖς Κροτωνιάταις νόμον (τοῖς Κροτωνιάταις νόμον θεῖς *recc.*) και θαυμαζόμενος ἐπ' αὐτῷ μετὰ μικρὸν αὐτὸς ἐάλω μοιχεύων τοῦ ἀδελφοῦ τὴν γυναῖκα³.

(γ) Κινδυνεύω τε γὰρ μμεῖσθαι ταῦτα, ἃ οὐ καλῶς ἔχειν ἠγοῦμαι, και τὸν ἦλον ἐκκρούειν ἦλω πειρᾶσθαι: Πρβ. *Ἀπολογία* 9 (III σ. 370,28-371,4 Macleod): ἀλλὰ τὴν σύνεσιν και ἀνδρείαν και μεγαλόνοιαν τοῦ ἀνδρὸς θαυμάσας ἐθελῆσαι κοινωνῆσαι πράξεων τῷ τοιούτῳ, δέδοικα μὴ ... εὐρίσκωμαι ἦλω, φασίν, ἐκκρούων τὸν ἦλον, και μειζονί γε τὸν σμικρότερον⁴.

3. Ο Sideras, πέρα από τη σχετική μνεία στο αντίστοιχο φιλολογικό υπόμνημα του κειμένου, παραθέτει το παραπάνω λουκιάνειο χωρίο και στα σχόλιά του στη σ. 71, σημ. 51.

4. Το χωρίο αυτό περιλαμβάνεται και στα παραδείγματα χρήσης της παροιμίας ἦλω ἐκκρούειν τὸν ἦλον, τα οποία έχει συγκεντρώσει στα σχόλιά του ο Sideras, *Imvektive*, σ. 72, σημ. 55.

(δ) Ἀπολογίαν τε οὐχ ὁρῶ, ἥτις ἂν εὐπρόσωπος πρὸς τοὺς κατηγοροῦντάς μοι γένοιτο. Πρβ. Ἀπολογία 3 (III σ. 368,3-4 Macleod): μὰ γὰρ τὸν Δί' οὐχ ὁρῶ τὴν ἀπολογίαν ἥτις ἂν εὐπρόσωπός σοι γένοιτο πρὸς τοὺς κατηγοροῦντας.

Ο εντοπισμός του συγκεκριμένου συμπιλήματος οδηγεί, κατά τη γνώμη μου, και σε κάποιες επιπλέον διαπιστώσεις:

(α) Το λουκιάνειο κείμενο μπορεί να συμβάλει στην αποκατάσταση και στην καλύτερη κατανόηση του αντίστοιχου χωρίου της Μονωδίας ως εξής: (1) Το ὁ Βελλεροφόντης θα πρέπει να διορθωθεί σε ὁ Βελλεροφόντης, και η στίξη να τροποποιηθεί, με το κόμμα μετά το δόξαντος και όχι μετά το μύθου, για να γίνει σαφές ότι το ταῦτὸ εἶναι αντικείμενο στο πεπονθέναι. (2) Το μύθου αποτελεί διόρθωση του εκδότη, ενώ ο κώδικας, όπως μας πληροφορεί το αντίστοιχο κριτικό υπόμνημα, παραδίδει μύθω· νομίζω πως η διόρθωση αυτή δεν χρειάζεται, μια και η φράση δόξαντος πεπονθέναι ταῦτὸ τῷ μύθω τοῦ Κορινθίου δίνει σαφές και ικανοποιητικό νόημα. Συνεπώς η συγκεκριμένη περίοδος του κειμένου θα πρέπει να αποκατασταθεί ως εξής: Πάντως δὲ κάμου πλείστην ὄσσην λοιδορίαν κατασκεδάσει, τῷ τοῦ Κορινθίου πεπονθέναι μύθω ταῦτὸ δόξαντος, κατ' ἔμαυτοῦ, ὁ Βελλεροφόντης, γεγραφότος τὸ βιβλίον.

(β) Το κριτικό υπόμνημα της έκδοσης του Λουκιανού από τον M. D. Macleod στο αντίστοιχο χωρίο⁵ μάς βοηθά να εντοπίσουμε και το είδος του λουκιάνειου χειρογράφου που είχε υπόψη του ο συγγραφέας της Μονωδίας: όπως φαίνεται από το τμήμα του υπομνήματος που παραθέσαμε προηγουμένως, η γραφή τῷ τοῦ Κορινθίου μύθω ταῦτόν τι πεπονθέναι παραδίδεται από τις διορθώσεις του Αρέθα στον κώδικα Harleianus 5694 (E^a) και από νεότερους (recentiores) κώδικες της χειρόγραφης παράδοσης του Λουκιανού (N = Parisinus gr. 2957, και C = Parisinus gr. 3011⁶), οι οποίοι ανήκουν, όπως τεκμηριώνει ο J. Bompair⁷, στην ομάδα β των χειρογράφων του συγγραφέα. Φαίνεται λοιπόν πως ο συντάκτης της Μονωδίας εις μονωδοῦντας είχε στη διάθεσή του κάποιο λουκιάνειο χειρόγραφο αυτής της ομάδας.

(γ) Το τμήμα του λουκιάνειου κειμένου το οποίο μνημονεύει τον Βελλεροφόντη και τον Σάλαιθο προέρχεται από ένα τμήμα της κριτικής που υποτίθεται πως ασκεί ο Σαβίνος εναντίον του Λουκιανού για την απόφασή του να δεχτεί μια θέση στη ρωμαϊκή δημόσια διοίκηση, ενώ ο

5. *Luciani opera*, τ. 3, Oxonii 1980, σ. 368,1-2.

6. Βλ. Macleod, ὁ.π., σ. 366, όπου προσδιορίζονται οι recentiores που χρησιμοποιήθηκαν στην έκδοση της λουκιάνειας Ἀπολογίας.

7. *Lucien, Œuvres*, τ. 1, Paris 1993, σσ. cviii-cix (για τον κώδικα C) και σ. cxvi (για τον κώδικα N).

ίδιος είχε στηλιτεύσει στο έργο του *Περὶ τῶν ἐπὶ μισθῶ συνόντων* τους Έλληνες λογίους που δέχονταν να προσληφθούν ως μισθωτοί στα σπίτια των Ρωμαίων πλουσίων. Ο Λουκιανός δηλαδή παρουσιάζει τον Σαβίνο να τον κατηγορεί για ασυμφωνία των πρόσφατων πράξεών του με τους προγενέστερους λόγους του. Νομίζω λοιπόν πως και ο ανώνυμος συγγραφέας της *Μονωδίας* παρουσιάζει αντίστοιχα τον αναγνώστη του έργου του να τον μέμφεται για ανάλογη ασυνέπεια με προηγούμενες πρακτικές του. Η επισήμανση αυτή ενισχύει, κατά τη γνώμη μου, τη θέση που διατύπωσε ο Sideras⁸ πως δεν αποκλείεται και ο ίδιος ο ανώνυμος να συγκαταλεγόταν ανάμεσα στους συγγραφείς *μονωδιῶν*. Είναι λοιπόν πολύ πιθανό ο συγγραφέας να υπαινίσσεται μια ενδεχόμενη κατηγορία εναντίον του για ασυνέπεια, όχι μόνο επειδή συνέταξε τη συγκεκριμένη *μονωδιάν*⁹, αλλά επειδή ήταν γνωστό στους συγχρόνους του πως και στο παρελθόν είχε συγγράψει, πιθανότατα και εκφωνήσει, και άλλους παρόμοιους λόγους, οι οποίοι όμως είχαν σοβαρό, και όχι σατιρικό περιεχόμενο. Η υπόθεση αυτή ταιριάζει απόλυτα και στον συγγραφέα που ο Sideras¹⁰ θεωρεί τον πιθανότερο συντάκτη της *Μονωδίας εἰς μονωδοῦντας*, δηλαδή στον Θεόδωρο Πρόδρομο, του οποίου μας σώζονται *μονωδία* στον σεβαστοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό, γιο του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1122), στον *λογοθέτην τῶν σεκρέτων* Γρηγόριο Καματηρό (περ. 1123), στον νομομαθή Κωνσταντῖνο Αγιοθεοδωρίτη (περ. 1135), και στον μητροπολίτη Τραπεζούντας Στέφανο Σκυλίτη (περ. 1145)¹¹.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

Η ΠΑΡΟΙΜΙΑΚΗ ΕΚΦΡΑΣΗ «ΠΑΝΤΑ ΚΟΝΙΣ»

Στους λουκιάνειους *Νεκρικούς διαλόγους* 1(1), καθώς ο Διόσκουρος Πολυδεύκης ετοιμάζεται για την επιστροφή του στον επάνω κόσμο την επόμενη μέρα¹, ο κυνικός φιλόσοφος Διογένης βρῖσκει την ευκαιρία να τον

8. *Invective*, σ. 21.

9. Βλ. Sideras, *Invective*, σ. 71, σχόλιο στον στ. 9.

10. *Invective*, σσ. 22-24.

11. Βλ. Α. Sideras, *Die byzantinische Grabreden. Prosopographie, Datierung, Überlieferung. 142 Epitaphien und Monodien aus dem byzantinischen Jahrtausend* [Wiener Byzantinistische Studien, 19], Wien 1994, σσ. 156-163.

1. Για τον σχετικό μύθο και τις παραλλαγές του βλ. Δ. Α. Χρηστίδης, *Λουκιανός, 1: Σάτιρα θανάτου και κάτω κόσμου* (Περὶ πένθους, Κατάπλους ἢ Τύραννος, Χάρων ἢ Ἐπισκοποῦντες, Μένιππος ἢ Νεκρομαντεία, Νεκρικοί διάλογοι [επιλογή]: Εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια) [Αρχαίοι συγγραφείς, 33], Θεσσαλονίκη 2002, Ζήτρος, σ. 498, σημ. 1.

παρακαλέσει να μεταφέρει μερικά μηνύματα σε διάφορους αποδέκτες. Ένα από αυτά απευθύνεται στους όμορφους και στους δυνατούς του επάνω κόσμου (§ 3): 'Αλλά και τοῖς καλοῖς τε και ἰσχυροῖς λέγε, Μεγίλλω τε τῷ Κορινθίῳ και Δαμοξένῳ τῷ παλαιστῆ, ὅτι παρ' ἡμῖν οὔτε ἡ ξανθὴ κόμη οὔτε τὰ χαροπὰ ἢ μέλανα ὄμματα ἢ ἐρύθημα ἐπὶ τοῦ προσώπου ἔτι ἔστιν ἢ νεῦρα εὐτονα ἢ ὦμοι καρτεροί, ἀλλὰ πάντα μία ἡμῖν κόνις, φασί, κρανία γυμνὰ τοῦ κάλλους.

Το ρήμα φασί, που προστίθεται παρενθετικά στον λόγο, δείχνει ότι στο σημείο αυτό έχουμε χρήση μιας παροιμιακής έκφρασης. Ωστόσο τίποτε σχετικό δεν καταχωρίζει στη μελέτη του ο T. W. Rein², παρόλο που ο ίδιος επισημαίνει (σ. 3) και τον τύπο φασί ως έναν από τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους εισάγονται ή υποδηλώνονται οι παροιμιακές εκφράσεις στο έργο του Λουκιανού. Το ενδιαφέρον όμως είναι πως δεν βρίσκει κανείς τίποτε διαφωτιστικό ούτε και στις συλλογές των παροιμιολογίων³, αλλά ούτε και σε άλλες συλλογές αρχαίων ελληνικών παροιμιών, είτε γενικότερες⁴ είτε επιμέρους⁵.

Από την άλλη πλευρά, το λεξικό LSJ⁹, στη λ. κόνις, περιλαμβάνει το λουκιάνειο αυτό χωρίο ως εξής: «II. the *dust of the κονίστρα*, Arist. IA 709^a14, Luc. *Anach.* 29, Ath. 12.518d: metaph., of toil, πάντα ἡμῖν μία κ. dub. in Luc. *DMort.* 1.3». Οι συντάκτες δηλαδή του λεξικού αμφισβητούν τη γνησιότητα της έκφρασης πάντα μία ἡμῖν κόνις, αλλά ταυτόχρονα την καταχωρίζουν ως μοναδικό παράδειγμα μεταφορικής χρήσης της λέξης κόνις, συσχετίζοντάς την με τη σκόνη της παλαιίστρας και με τον κόπο και την κούραση των δραστηριοτήτων του συγκεκριμένου χώρου⁶.

Ωστόσο το λουκιάνειο κείμενο που μας απασχολεί (α) δεν είναι προβληματικό ούτε συντακτικά ούτε νοηματικά, συνεπώς δεν υπάρχει κανέ-

2. *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Lucian* (διδακτ. διατρ.), Tübingen 1894.

3. Βλ. E. L. a Leutsch - F. G. Schneidewin, *Corpus Paroemiographorum Graecorum*, τ. 1-2, Göttingae 1839-1851, και *Supplementum*, Hildesheim 1961, καθώς και W. Bühler, *Zenobii Athoi proverbia, vulgari ceteraque memoria aucta*, τ. 1: *Prolegomena*, Göttingae 1987· τ. 4: *Libri secundi proverbia 1-40*, Göttingae 1982· τ. 5: *Libri secundi proverbia 41-108*, Göttingae 1999.

4. Π.χ. R. Strömberg, *Greek Proverbs. A Collection of Proverbs and Proverbial Phrases which are not Listed by the Ancient and Byzantine Paroemiographers*, Göteborg 1954.

5. Π.χ. E. Salzmänn, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten bei Libanios* (διδακτ. διατρ.), Tübingen 1910· D. K. Karathanasis, *Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten des Altertums in den rhetorischen Schriften des Michael Psellos, des Eustathios und des Michael Choniates, sowie in anderen rhetorischen Quellen des XII. Jahrhunderts* (διδακτ. διατρ.), München 1936.

6. Πρβ. και την ελληνική μετάφραση του λεξικού από τους Ξ. Π. Μόσχου - Μ. Κωνσταντινίδη, *Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης*, τ. 2, Αθήνα 1904, σ. 753: «μεταφ. ἐπὶ κόπου ἢ μόχθου, πάντα ἡμῖν μία κόνις Λουκ. Νεκρ. Διάλ. 1.3».

νας λόγος να αμφισβητηθεί η γνησιότητά του, και (β) τα συμφραζόμενα δεν δικαιολογούν την ερμηνεία του λεξικού, μια και εδώ γίνεται λόγος για την κατάσταση των νεκρών στον κάτω κόσμος, και όχι για κόπο ή κούραση.

Για την ορθότερη ερμηνεία του χωρίου χρειάζεται να αναζητήσει και να εξετάσει κανείς άλλες μαρτυρίες χρήσης της συγκεκριμένης παροιμιακής έκφρασης:

(α) Ο ίδιος ο Λουκιανός στους *Νεκρικούς διαλόγους* 6(20),2 παρουσιάζει τον κυνικό φιλόσοφο Μένιππο να σχολιάζει την κατάσταση των ομηρικών ηρώων στον κάτω κόσμο: *Βαβαί, ὦ Ὅμηρε, οἶά σοι τῶν ραψωδιῶν τὰ κεφάλαια χαμαὶ ἔρριπται ἄγνωστα καὶ ἄμορφα, κ ὄνις πάντα καὶ λῆρος πολὺς, ἄμενηνὰ ὡς ἀληθῶς κάρηνα.*

(β) Ο ποιητής Γλύκωνας εκφράζει την άποψή του για τη ματαιότητα της ανθρώπινης ζωής με το εξής δίστιχο επίγραμμα (*Παλατινή Άνθολογία* 10,124,1-2): *Πάντα γέλωσ καὶ πάντα κ ὄνις καὶ πάντα τὸ μηδέν· | πάντα γὰρ ἐξ ἀλόγων ἐστὶ τὰ γινόμενα.*

(γ) Ο Βασίλειος Καισαρείας στην 3η Ομιλία του, η οποία έχει τίτλο *Εἰς τὸ «πρόσεχε σεαυτῶ»*, τονίζει ότι ο άνθρωπος μπορεί να αποφεύγει την αλαζονεία, όταν συνειδητοποιήσει την προσωρινότητά του (§ 5, σ. 32,13-17 Rudberg = PG 31,210D-212A): *Ποῦ οἱ τὰς πολιτικὰς δυναστείας περιβεβλημένοι; ποῦ οἱ δυσμαχώτατοι ῥήτορες; ποῦ οἱ τὰς πανηγύρεις διατιθέντες, οἱ λαμπροὶ ἵπποτρόφοι, οἱ στρατηγοί, οἱ σατράπαι, οἱ τύρανοι; οὐ πάντα κ ὄνις; οὐ πάντα μῦθος; οὐκ ἐν ὀλίγοις ὀστέοις τὰ μνημόσυνα τῆς ζωῆς αὐτῶν;*⁷

(δ) Ο Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός σε ένα επίγραμμά του δίνει ειρωνικά μια συμβουλή σε κάποιους τυμβωρύχους (*Ἔπη* 2,2, *Ἐπιγράμματα* 93,39-40 [PG 38,130A] = *Παλατινή Άνθολογία* 8,252,1-2): *Τέμνετε, τέμνετε ὦδε· πολὺχρυσος γὰρ ὁ τύμβος | τοῖς ποθέουσι λίθους· τᾶλλα δὲ πάντα κ ὄνις.*

(ε) Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος στην 9η από τις Ομιλίες του *Περὶ μετανοίας* υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος οδηγείται σε μετάνοια και επιστροφή στον δρόμο του Θεού, όταν κοιτάξει τους τάφους των νεκρών

7. Το κείμενο αυτό του Μεγάλου Βασιλείου περιλαμβάνεται και στο ανθολόγιο του Ιωάννη Δαμασκηνού *Τερὰ παράλληλα* A 10 (*Περὶ τῆς ἀστάτου καὶ ἀβεβαίου τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων καταστάσεως*), PG 95,1121B-C (τοῦ αὐτοῦ = Βασιλείου), και E 9 (*Περὶ τῶν ἐλεημοσύνῃν μὴ ποιούντων, ἀλλὰ πλεονεκτούντων*), PG 95,1492C-D (τοῦ αὐτοῦ = Βασιλείου). Μια συντομευμένη μορφή του παραπάνω χωρίου χρησιμοποιεῖ και ο Συμεών ο Μεταφραστής στον 11ο Λόγο (*Περὶ θανάτου*) ἀπὸ τους *Ἠθικοὺς λόγους* κδ', τους οποίους συνέταξε ἐκ πασῶν τῶν πραγματειῶν τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Βασιλείου ἀρχιεπισκόπου Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας (§ 3, PG 32,1261B).

(PG 49,346,45-54): *Κὰν σοφὸς ἦς, ἐπίσκεψαι, κὰν φρόνιμος, εἶπέ μοι τίς ἐκεῖ ὁ βασιλεὺς καὶ τίς ὁ ἰδιώτης, τίς ὁ εὐγενὴς καὶ τίς ὁ δοῦλος, τίς ὁ σοφὸς καὶ τίς ὁ ἄσοφος. ποῦ τὸ κάλλος ἐκεῖ τὸ τῆς νεότητος; ποῦ ἡ περιχαρὴς ὄψις; ποῦ οἱ ὀφθαλμοὶ οἱ εὐειδεῖς; ποῦ ἡ εὐθετος ῥίς; ποῦ τὰ πυρίζοντα χεῖλη; ποῦ τὰ κάλλη τῶν παρεϊῶν; ποῦ τὸ ἀποστίλβον μέτωπον; οὐ πάντα κόνις; οὐ πάντα τέφρα; οὐ σποδός; οὐ πάντα σκώληξ καὶ δυσωδία; οὐ πάντα βρώμος;*⁸

(ς) Ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος σε μια από τις επιστολές του προς την Ολυμπιάδα τονίζει πως δεν υπάρχει λόγος να λυπάται κανείς για στιδήποτε άλλο εκτός από τις αμαρτίες του (Επιστ. 9,4ε,53-59 Malingrey, σ. 234-236 = Έπιστ. 14,4 στην PG 52,617,46-53): *Οὔτε ἐπαυσάμην λέγων, οὔτε παύσομαι, ὅτι ἐν λυπηρόν, ἀμαρτία μόνον· τὰ δὲ ἄλλα πάντα κόνις καὶ καπνός. τί γὰρ βαρὺ δεσμωτήριον οἰκῆσαι καὶ ἄλυσιν περικεῖσθαι; τί δὲ βαρὺ πάσχειν κακῶς, ὅταν τοσαύτης ἐμπορίας τὸ πάσχειν κακῶς ὑπόθεσις γένηται; τί δὲ ἐξορία βαρὺ; τί δὲ δήμευσις; ῥήματα ταῦτά ἐστι δεινῶν πραγμάτων ἔρημα, ῥήματα λύπης ψιλά.*

(ζ) Σε ένα αμφισβητούμενης γνησιότητας έργο, που παραδίδεται με το όνομα του Ιωάννη του Χρυσοστόμου, το Έρμηνεία εἰς τὸν Δανιὴλ τὸν προφήτην ο συντάκτης του υπομνήματος σχολιάζει το όνειρο του Ναβουχοδονόσορα, στο οποίο μια πέτρα, που κατρακύλησε από ένα βουνό, χτύπησε στα πόδια, κατακομμάτιασε και κονιορτοποίησε ένα άγαλμα με κεφάλι χρυσό, στήθος και βραχίονες ασημένια, κοιλιά και μηρούς χάλκινα, κνήμες σιδερένιες, και πόδια ενμέρει σιδερένια και ενμέρει όστράκινα, δηλαδή πήλινα (§ 2, PG 56,206,17-27): *Ἐνόησον γὰρ τὴν φιλοσοφίαν ταύτην καὶ ἀπὸ τῶν παρόντων πραγμάτων, ἀπὸ τοῦ κρατοῦντος καταγαγὼν τὸν βασιλεύοντα, τὸν ὑπαρχον, τὸν μετ' ἐκεῖνον, τὸν χαλκόν, τοὺς μετὰ ταῦτα όστρακίνους, σιδηροῦς. ἀλλ' ἐὰν εἰς τὴν σορὸν ἔλθης, κὰν μυριάκις κἀκεῖ βιάζωνται λάρνακα χρυσοῦν κατασκευάζοντες, ὄψει τὴν φύσιν αὐτὴν. πάλιν νόει μοι τὸν πλούσιον, τὸν δέσμιον, ἐκεῖνον τὸν πλούσιον, τὸν πέννητα μέχρι τοῦ όστράκου, καὶ ὄψει πάντα κό νι ν. ἀλλ' ὄρα· οὐ πρότερον ἐφάνη πάντα κόνις ὄντα, ἔως ὁ λίθος κατέπεσεν.*

(η) Σε ένα ψευδο-χρυσοστομικό κείμενο (το 3ο από μια σειρά Λόγων Εἰς τὴν Γένεσιν) με τίτλο Λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς καὶ εἰς ἐξορίαν τοῦ Ἀδὰμ καὶ περὶ πονηρῶν γυναικῶν ο συγγραφέας απευθύνεται σε μια κατηγορία γυναικῶν, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει πονηρές και ανόητες (§ 5, PG 56,535,75-536,4): *Ἐγκύψατε ἐν τοῖς*

8. Μια συντομευμένη μορφή του χωρίου αυτού περιλαμβάνεται και σε έναν από τους Λόγους που συγχροτήθηκαν κατά θέματα μετά τον θάνατο του Χρυσοστόμου από απανθίσματα χρυσοστομικών κειμένων, με γενικό τίτλο Έκλογαί από διαφόρων λόγων: Λόγος 47 (Εἰς τὸ μὴ ἀναξίως προσέρχεσθαι τοῖς θείοις μυστηρίοις), PG 63,900,7-14.

τάφοις, θυγατέρες Σιών και τῆς ἁγίας κολυμβήθρας τέκνα, καὶ θεάσασθε τὴν εἰκόνα, ἣν καλλωπίζετε, καὶ τὰς ἀνωφελεῖς καὶ ἀκαίρους φαντασίας ὑμῶν καὶ τὰ σχήματα, πῶς πάντα κόνις, πῶς πάντα ὁ πικρότατος θάνατος μαραίνει, πῶς πάντα τέφρα, πῶς δυσωδίας πεπλησμένα.

(θ) Στον πρώτο ἀπὸ τους δύο ψευδο-χρυσοστομικούς Λόγους Περὶ ὑπομονῆς ὁ συγγραφέας τονίζει τὴν ἀξία τῆς ελεημοσύνης καὶ τῆς συμπόνιας, σε ἀντιδιαστολή με τὴ ματαιότητα τῆς ομορφιάς, τῆς ἐξουσίας, τῆς λύπης καὶ τῆς μνησικαχίας (PG 60,727,66-75): *Ἔγκυψον ἐπιμελῶς τῇ σορῶ· ἴδε κειμένους ἐκεῖ τοῦς ποτε βασιλεῖς, ἴδε τοῦς ποτε ἄρχοντας ἐν τοῖς λειψάνοις, ἴδε τὴν φοβερὰν θεωρίαν τῶν λειψάνων, καὶ εἰπέ· «ποῖος ἐκεῖ ὁ βασιλεὺς καὶ ποῖος ὁ ἄρχων; ποῖος ὁ στρατιώτης καὶ ποῖος ὁ στρατάρχης; ποῖος ὁ πλούσιος καὶ ποῖος ὁ πένης; ποῖος ὁ νεώτερος καὶ ποῖος ὁ γέρον; ποῖος ὁ εὐειδῆς καὶ ποῖος ὁ Αἰθίοψ; μὴ ἔχεις εἰπεῖν ὅτι οὐ πάντα κόνις; οὐ πάντα τέφρα; οὐ πάντα δυσωδία; οὐ πάντα τὰ ποτε φιλητὰ νῦν ὀρῶνται βδελυκτά;»⁹.*

Νομίζω πῶς ἀκόμη καὶ ἡ ἀπλὴ ἀνάγνωση τῶν χωρίων που καταγράψαμε παραπάνω κάνει ὀλοφάνερο τὸ νόημα τῆς παροιμιακῆς ἐκφράσης πάντα κόνις: σχετίζεται με τὴν κατάληξη τοῦ ἀνθρώπινου σώματος μετὰ τὸν θάνατο, με τὸ ἴδιο τὸ γεγονός τοῦ θανάτου, καὶ γενικότερα με τὴ ματαιότητα καὶ τὴν προσωρινότητα τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ τῶν δραστηριοτήτων τῆς. Ἡ συγκεκριμένη ἐκφραση θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ στο σχετικὸ λήμμα τοῦ λεξικοῦ LSJ⁹, ὄχι ὁμῶς ὡς μεταφορικὴ χρῆση σχετικὴ με τὴ σκόνη τῆς παλαιστρας, ἀλλὰ ὡς παροιμιακὴ χρῆση στο κόνις I.1, μετὰ τὴν ἐνδειξη *«dust, ... of the grave, κ. κατακρύπτει χάριν Pi. O. 8.79, cf. S. OC 406, El. 435, etc.»*, ὥστε νὰ γίνεται φανερός ὁ συσχετισμὸς τῆς ἐκφράσης πάντα κόνις με τὸ ἀναπόφευκτο τέλος τῆς ἐπίγειας ζωῆς.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

9. Στὰ ἀρχαιότερα αὐτὰ παραδείγματα θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ ἓνα μεταγενέστερο: Στὸ 10ο βιβλίο τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Νικηφόρου Γρηγορά περιλαμβάνεται καὶ ἡ μονωδία τὴν ὁποία συνέταξε ὁ συγγραφέας γιὰ τὸν θάνατο τοῦ μεγάλου λογοθέτου Θεοδώρου Μετοχίτη, ὅπου διαβάξει κανεῖς, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ τὰ ἐξῆς (§ 2, I σ. 475,18-22 Schopen): *Ποῦ σοφῶν συναυλίας καὶ λογίων ἄμιλλαι καὶ σεμνὰ παλαισμάτα; ποῦ ῥητόρων πανηγύρεις καὶ κρότοι καὶ θεάτρα πολλῶ τῶν Παναθηναίων ἐκείνων λαμπρότερα; φροῦδα τὰ πάντα, κόνις ἅπαντα ὧ κάκιστε χρόνε, πῶς ἐκ μέσης ἠνέσχου τῆς οἰκουμένης τὴν τῆς σοφίας μητρόπολιν ἐξελεῖν ἀπηνῶς;*

ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΓΙΑ ΤΙΣ ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΙΚΕΣ ΑΝΑΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΠΟΥΚΕΤΟΥ

Σε σημείωμά του στον τελευταίο τόμο των *Ελληνικών* («Λίγα ακόμη για τις παπαδιαμαντικές αναδημοσιεύσεις του Μπουκέτου», *Ελληνικά* 52 [2002] 363-364) ο κ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος σχολίασε το μελέτημά μου για τις αναδημοσιεύσεις ορισμένων διηγημάτων του Παπαδιαμάντη στο περιοδικό *Μπουκέτο*. Χαίρομαι που οι αναδημοσιεύσεις αυτές εξακολουθούν να προξενούν συζήτηση. Ο κ. Τριανταφυλλόπουλος έχει δίκιο όταν παρατηρεί πως όφειλα να παραθέσω όλες τις αποκλίνουσες γραφές του *Μπουκέτου* τις οποίες θεωρώ ενδιαφέρουσες, ώστε να μπορεί κάθε αναγνώστης να τις εξετάσει και να τις αποτιμήσει. Παρέλειψα να το κάνω μόνον για λόγους οικονομίας χώρου, ώστε το συμπλήρωμα στη μελέτη μου να μη λάβει υπερβολικές διαστάσεις. Γι' αυτό περιορίστηκα να παραθέσω, π.χ., μερικές μόνο γραφές, τις οποίες και ο ίδιος ο κ. Τριανταφυλλόπουλος είχε εισαγάγει στο κείμενο της έκδοσής του ή αναγνωρίσει ως ενδιαφέρουσες στα υπομνήματά του.

Σε ανταπόκριση προς τις παρατηρήσεις του κ. Τριανταφυλλόπουλου παραθέτω εδώ έναν κατάλογο με τις ενδιαφέρουσες αποκλίνουσες γραφές του *Μπουκέτου* που δεν φαίνεται να είναι ούτε γλωσσικές απλοποιήσεις ούτε τυπογραφικά σφάλματα. Τα σύμβολα α και Μπ αναφέρονται αντίστοιχα στην πρώτη δημοσίευση και στην αναδημοσίευση του *Μπουκέτου*¹.

A. «Ωχ! Βασανάκια», *Άπαντα*, τ. 3:

13.14 μικρό α : μικρή Μπ

B. «Τρελή βραδιά», *Άπαντα*, τ. 3:

319.28 οἶκον α : οἶκον του Μπ

323.2 φέλεις α : τέλεις Μπ

Το «τέλεις» του Μπ φαίνεται προτιμότερο, διότι και σε άλλες περιπτώσεις στο μιξοβάββαρο άσμα του Σταμάτη το θ μετατρέπεται σε τ, όχι σε φ: πρβ. 322.25 μετυσμένοι, 323.6 τὰ γκίνω. Το «Φαίμεσμπρούμ», που ηχεί σαν γερμανικό τοπωνύμιο, και η αναφορά στον Μάρτιν Λούτερ δημιουργούν την εντύπωση ότι η δράση του άσματος τοποθετείται στον γερμανόφωνο χώρο². Ο Σταμάτης, λοιπόν, επιχειρεί να διακωμωδήσει τον

1. Όπως και στο προηγούμενο μελέτημά μου, βασιζόμαι στην έκδοση Τριανταφυλλόπουλου για το κείμενο των πρώτων δημοσιεύσεων και στις αντιβολές του Ν. Α. Ε. Καλοσπύρου για τις γραφές του *Μπουκέτου*.

2. Ομολογώ ότι δυσκολεύομαι να φανταστώ ποια τοποθεσία ή ποιο μοναστήρι μπορεί να κρύβεται πίσω από το «Φαίμεσμπρούμ». Μήπως είναι το Heimsbrunn στην Αλσατία, κοντά στο οποίο υπήρχε ένα αββαείο; Εκτός αν πρόκειται για πλαστή ονομασία, την οποία

τρόπο με τον οποίο θα πρόφερε τα σπασμένα ελληνικά ένας Γερμανός, ο οποίος όντως θα μετέτρεπε το [θ] σε [τ]. Πρβ. το ίδιο φαινόμενο στο απόφθεγμα του βαυαρού ιατρού Γουλιέλμου Βιλδ στο διήγημα «Ο Πεντάρφανος», Άπαντα, 4.57.1 και 63.29: «άντρωπο να τρώη άλλο άντρωπο!». Αντίθετα, η μετατροπή του [θ] σε [φ] θα ταίριαζε μάλλον στη διακωμώδηση ενός Ρώσου.

323.4 καλόγγρεζα α : τήν καλόγγρεζα Μπ

Γ. «Η θητεία της πενθεράς», Άπαντα, τ. 3:

410.33 μελόπιττα α : μελόπητες Μπ

Ο πληθυντικός «μελόπητες» που παραδίδει το Μπ είναι ενδιαφέρων. Πράγματι, στο κείμενο το γλύκισμα αυτό περιλαμβάνεται σε μια σειρά τραγημάτων, όπου όλα τα υπόλοιπα στοιχεία τίθενται στον πληθυντικό: 410.32-33 «να τούς δίδη κάθε ώρα ξερά σϋκα, μελόπιττα, σουτζούκια από μουστόπιττα και καρύδια». Έτσι φαίνεται πολύ πιθανό ότι ο Παπαδιαμάντης έγραψε «μελόπητες» ή «μελόπιττες», θέτοντας και αυτό το έδεσμα στον πληθυντικό, όπως και τα άλλα στοιχεία της σειράς: και κατόπιν ο στοιχειοθέτης μετέτρεψε τις «μελόπιττες» σε «μελόπιττα» από επίδραση του «μουστόπιττα» λίγο παρακάτω³.

412.20 παιδι α : παιδάκι Μπ

412.33 λάγγνον, α : λάγγνον και Μπ

Δ. «Οι κουκλοπαντρείες», Άπαντα, τ. 3:

566.1 Είς α : Μετ' Μπ

566.1 κόρη α : κόρη τῆς Ζαφείραινας Μπ

566.10 παραπάνω α : παραπάνω, Μπ

δὲ α : om. Μπ

Υποθέτω πως το Μπ πρέπει να παραλείπει και το κόμμα μετά το «μάλιστα» και να γράφει «τὴν ἐπίστευσε καὶ μετὸ παραπάνω, μάλιστα ἔσπευσε νὰ διηγηθῆ» κ.ο.κ.

566.28 Ἀμέσως α : Ἀμέσως ὅμως Μπ

566.32-567.1 κατασκευάση α : κατασκευάζη Μπ

567.24-25 ἐγκατεστάθη α : ἐγκατεστάθη ἐκεῖ Μπ

570.22 δὲν α : om. Μπ

επινόησε ο Παπαδιαμάντης, ώστε να ηχεί κωμικά σαν βαρύ γερμανικό τοπωνύμιο: πρβ. τον βαρώνο του Thunder-ten-tronckh και την πόλη Valdberghoff-trarbk-dikdorff στον *Candide* του Βολταίρου.

3. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε το «μελόπιττα» ως πληθυντικό ουδετέρου (δήθεν < *μελόπιττον). Λίγο πριν ο Παπαδιαμάντης χρησιμοποιεί έναν παρόμοιο τύπο (410.23 τηγανόπιττες) εμφανώς ως θηλυκό. Και αμέσως μετά, στα «σουτζούκια από μουστόπιττα» η «μουστόπιττα» είναι χωρίς άλλο θηλυκό ενικού αριθμού. Για την έλλειψη του τελικού -ν που θα περιμέναμε στην αιτιατική πρβ. λίγο πιο πάνω 410.21-22 «τὴν φασκομηλιά».

Στο Μπ, λοιπόν, η Πολυτίμη λέγει «κάτι παλιοκοτέτσια ἐκεῖ, πού εἶναι χειρότερ' ἀπὸ ἀχούρια». Νομίζω πως αυτό δίνει καλύτερο νόημα ἀπὸ το κείμενο της α. Με το «δὲν» της α θα περιμέναμε μάλλον «πού δὲν εἶναι καλύτερ' ἀπὸ ἀχούρια».

570.33 νά! ... ἕνας ἄνθρωπος. α : ἕνας ἄνθρωπος εἶνε... Μπ

572.16 συγγενῆ της α : συγγενῆ της ὄντα Μπ

573.15 ἐδηλητηριάσθη α : ἐπανήρχισε δεινὴ Μπ

574.28 Ὅταν α : Καὶ ὅταν πλέον Μπ

Ε. «Η Μακρακιστίνα», Ἄπαντα, τ. 4:

157.12 κυρία α : κυρία, ἢ κυρία Διονουσοῦλα, Μπ

157.16 θυγάτρια α : θυγάτριά τους Μπ

159.29 συμφέρει α : τὴν συμφέρει Μπ

160.1 ἐνοικιαστῶν α : ἐνοικιαστοῦ Μπ

Σ. «Ἄσπρη σαν το χιόνι», Ἄπαντα, τ. 4:

195.4 ὄμορφη α : πιὸ ὠμορφη Μπ

195.15 συμφωνότεροι α : συμφωνότερον Μπ

Το «συμφωνότερον» φαίνεται πιο κατάλληλο για το συγκεκριμένο χωρίο: «ὑπῆρξαν εὐτυχεῖς ἐναντίον πρὸς τὸν στίχον τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ, καὶ συμφωνότερον πρὸς τὸν ὀρισμὸν τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου». Ο παραλληλισμός των δύο επιρρηματικών φράσεων (ἐναντίον πρὸς ... συμφωνότερον πρὸς...) συνηγορεῖ υπέρ της γραφῆς του Μπ⁴.

4. Για τον «στίχον τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ» ο Τριανταφυλλόπουλος παραπέμπει στον Δάντη, Κόλαση V 121 (το φημισμένο ἀπόφθεγμα της Francesca da Rimini: *Nessun maggior dolore/che ricordarsi del tempo felice/ne la miseria*). Αυτό όμως δεν φαίνεται να ταιριάζει εντελῶς με το παπαδιαμαντικό κείμενο («Ὅλοι αὐτοὶ ὑπῆρξαν εὐτυχεῖς ἐναντίον πρὸς τὸν στίχον τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ»), διότι η Francesca ἀναφέρεται σε εραστὲς που ἐπίσης υπῆρξαν για ἕνα διάστημα εὐτυχεῖς (καὶ θυμούνται ἀργότερα τὴν περασμένη εὐτυχία τους μέσα στη μεταθανάτια δυστυχία). Αναρωτιέμαι μήπως ο Παπαδιαμάντης εἶχε κατὰ νοῦ κάποιο ἄλλο δαντικό χωρίο. Για παράδειγμα, στο *Καθαρτήριο* XVII 133-137 ο Βιργίλιος διδάσκει τον Δάντη ὅτι τα εγκόσμια αγαθὰ δεν καθιστούν τον ἄνθρωπο εὐτυχεῖ: *«Altro ben è che non fa l'uom felice;/non è felicità, non è la buona/essenza, d'ogne ben frutto e radice./L'amor ch'ad esso troppo s'abbandona,/di sovra noi si piange per tre cerchi»*. Ανάμεσα στα αγαθὰ αὐτὰ συμπεριλαμβάνεται καὶ ο σαρκικός ἔρωτας: ὅσο ἐπιδόθηκαν σ' αὐτὸν υπέρμετρα καθάιρονται στον τελευταῖο ἀπὸ τους τρεῖς κύκλους που ἀναφέρει ο Βιργίλιος. Σύμφωνα λοιπὸν με αὐτὸ το χωρίο, οἱ ἥρωες που ἀναφέρει ο Παπαδιαμάντης (το Βασιλόπουλο καὶ ο Πυγμαλίων) δεν μποροῦν να θεωρηθοῦν «εὐτυχεῖς», μολοντί βρῆκαν «τὴν νύμφην τῶν ὄνειρων» τους, διότι αὐτὸ εἶναι ἕνα αγαθὸ που, κατὰ «τὸν στίχον τοῦ Ἰταλοῦ ποιητοῦ», *non fa l'uom felice*. Ὅσο για τον «ὀρισμὸν τοῦ ἀρχαίου φιλοσόφου» (που δεν μπορεί να εἶναι ο Θέογνης ἢ ο Σοφοκλῆς, διότι αὐτοὶ δεν θα χαρακτηρίζονταν «φιλόσοφοι») βλ. τῶρα τὴ μελέτη του Ν. Α. Ε. Καλοσπύρου, *Η αρχαιογνωσία του Αλεξάνδρου Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 2002, σσ. 82-83, ο οποίος παραπέμπει σε χωρία του Επικούρου, του Σέξτου του Εμπερικίου, του Αριστοτέλη καὶ του Ηράκλειτου. Κατὰ τὴ γνώμη μου, το πιθανότερο εἶναι ὅτι ο Παπαδιαμάντης ἀναφέρεται στον Αριστοτέλη. Ο Επικουρος (στον Διογ. Λαέρτ. 10.126-127)

Όπως γίνεται φανερό, οι αποκλίσεις αυτές δεν είναι γλωσσικές απλουστεύσεις ούτε τυπογραφικά λάθη. Ομολογουμένως, καμία από αυτές δεν είναι τόσο εντυπωσιακή, ώστε να μπορεί να αλλάξει άρδην τους όρους της συζήτησης και να μας οδηγήσει σε οριστικά συμπεράσματα. Δεν βλέπω όμως γιατί δεν θα πρέπει να χαρακτηρίσουμε τόσο αυτές τις γραφές όσο και εκείνες που παρέθεσα ενδεικτικά στο προηγούμενο μελέτημά μου ως «αποκλίνουσες γραφές», επειδή κάποιες μπορούν να θεωρηθούν ως «διορθώσεις τυπογραφικών παροραμάτων» των πρώτων δημοσιεύσεων. Όλες είναι «αποκλίνουσες γραφές» υπό την έννοια ότι αποκλίνουν από το κείμενο που παρέχει η πρώτη δημοσίευση. Και όσες από αυτές συμβαίνει να διορθώνουν εμφανή σφάλματα της πρώτης δημοσίευσης είναι επιπρόσθετα καλύτερες γραφές – είτε οφείλονται στον ίδιο τον Παπαδιαμάντη είτε σε κάποιον επιμελητή του Μπουκέτου, ο οποίος επισήμανε και διόρθωσε επιτυχώς παροράματα της πρώτης δημοσίευσης. Από τις περιπτώσεις που παρέθεσα παραπάνω κάποιες μπορούν όντως να θεωρηθούν ως διορθώσεις τυπογραφικών αβλεπτημάτων (βλ. 3.323.2, 323.4, 410.33, 566.32-567.1, 4.195.15), όχι όμως όλες: σε πολλές περιπτώσεις προστίθενται λέξεις, οι οποίες παρέχουν επεξηγήσεις, καθιστούν σαφέστερο το κείμενο (3.319.28, 566.1, 567.24-25, 4.157.12, 157.16, 159.29) ή συνδέουν καλύτερα τις επιμέρους φράσεις (3.412.33, 566.28, 572.16, 574.28): σε άλλες μεταβάλλεται κάπως η διατύπωση (3.13.14, 412.20, 566.1, 566.10, 570.22, 570.33, 573.15, 4.160.1, 195.4). Ωστόσο, και από αυτές τις «αληθινά αποκλίνουσες γραφές» καμία δεν μπορεί να αποδοθεί με βεβαιότητα στον Παπαδιαμάντη.

Κατά συνέπεια, δεν είμαι βέβαιος εάν είναι σκόπιμος στη συγκεκριμένη περίπτωση ο διαχωρισμός που επιχειρεί ο κ. Τριανταφυλλόπουλος ανάμεσα στις «αληθινά αποκλίνουσες γραφές», που έχουν «αποδεικτική

μνημονεύει την άποψη ότι είναι καλύτερο να μη γεννιέται κανείς μόνον ως απαράδεκτη γνώμη κάποιου άλλου, την οποία ο ίδιος απορρίπτει. Στο απόσπασμα του Ηράκλειτου (B 20 D-K) η διατύπωση είναι διαφορετική: ο ίδιος ο Ηράκλειτος δεν λέγει καθαρά ότι είναι καλύτερο να μη γεννιέται κανείς, αλλά μόνον ότι οι άνθρωποι που γεννιούνται θέλουν να ζήσουν και να πεθάνουν και αφήνουν πίσω τους παιδιά για να πεθάνουν κι αυτά (το ότι με αυτά τα λόγια ο Ηράκλειτος «κακίζων φαίνεται την γένεσιν» είναι μόνο ένα σχόλιο του Κλήμεντος, ο οποίος διασώζει το απόσπασμα). Ο Σέξτος (Πυρρ. Υποτ. 3.230-231) απλώς παραθέτει στίχους από τον Ευριπίδη και τον Θέογνι και παραπέμπει στον Ηρόδοτο. Έτσι, κανένα από αυτά τα τρία χωρία δεν ταιριάζει απόλυτα με την παπαδιαμαντική αναφορά. Μόνον ο Αριστοτέλης στον διάλογό του *Εϋδημος ἢ περὶ ψυχῆς* (στον Πλούταρχο, *Παραμυθ. πρὸς Ἀπολλ.* 27, 115b-e = απ. 44 Rose) παρουσιάζει ένα πρόσωπο του διαλόγου να αναφέρει με επιδοκίμασία, ως διαδεδομένο γνωμικό, την άποψη «ὡς ἄρα μὴ γενέσθαι [...] ἄριστον πάντων, τὸ δὲ τεθνάναι τοῦ ζῆν ἔστι κρείττον» και να την υποστηρίζει με την ιστορία για τη συνάντηση του Μίδα με τον Σειλινό. Ο Παπαδιαμάντης λοιπόν είχε πιθανότατα στο νου του ακριβώς αυτό το χωρίο.

ισχύ», και στις υπόλοιπες, που συνιστούν «αυτόματες διορθώσεις τυπογραφικών παροραμάτων». Οι δυο αποκλίνουσες γραφές που αναφέρει ως παραδείγματα περιπτώσεων με αποδεικτική ισχύ (φονευμένη : έφθαρμένη, έξεδίδωκε : έξεώθει) προέρχονται από τον «Αντίκτυπο του νου», του οποίου έχουμε την τύχη να διαθέτουμε το αυτόγραφο: στην περίπτωση αυτή οι αποκλίσεις «έχουν αποδεικτική ισχύ», επειδή τυχαίνει να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τι έγραψε ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης. Στις περιπτώσεις όμως που παρέθεσα παραπάνω δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια που να μας επιτρέπουν να αποφανθούμε με βεβαιότητα για την προέλευση των αποκλινοσών γραφών του Μπουκέτου.

Πέρα από αυτό, όταν ο Παπαδιαμάντης διόρθωνε αποκόμματα από πρώτες δημοσιεύσεις κειμένων του, μπορούσε φυσικά να επιφέρει κάθε λογής μεταβολές – τόσο ουσιαστικές αλλαγές στη διατύπωση όσο και απλές διορθώσεις τυπογραφικών σφαλμάτων. Αυτό αποδεικνύεται και από τα δύο σωζόμενα αποκόμματα με χειρόγραφες διορθώσεις του Παπαδιαμάντη στις πρώτες δημοσιεύσεις των διηγημάτων «Οι ελαφροΐσκιωτοι» και «Μικρά ψυχολογία»⁵. Στις επεμβάσεις του στα αποκόμματα αυτά ο Παπαδιαμάντης ως επί το πλείστον διορθώνει τυπογραφικά αβλεπτήματα ή επιφέρει αλλαγές στην ορθογραφία και τη στίξη. Σπάνια βλέπουμε να αλλάζει τη διατύπωση (π.χ. «Οι ελαφροΐσκιωτοι» 2.485.28 τὰς χείρας α : τὴν χείρα Παπ., «Μικρά ψυχολογία» 3.605.29 εἷς α : τόσον Παπ.). Παρόμοια μιστός είναι, όπως είδαμε, και ο χαρακτήρας των αποκλινοσών γραφών του Μπουκέτου.

Αυτό φυσικά δεν αποδεικνύει ότι αυτές οι αποκλίνουσες γραφές οφείλονται σε διορθώσεις του Παπαδιαμάντη: θα μπορούσαν να έχουν γίνει είτε από τον Παπαδιαμάντη είτε από κάποιον επιμελητή-εκδότη του Μπουκέτου. Μέχρι στιγμής όμως δεν νομίζω πως έχουμε κανένα αποφασιστικό στοιχείο που να μας επιτρέπει να αποφανθούμε με βεβαιότητα υπέρ της μίας ή της άλλης εκδοχής. Το ότι το πρόσθετο κείμενο στη «Μακρακιστίνα» και στην «Κάλτσα της Νώενας» είναι οπωσδήποτε νόθο, ασφαλώς μειώνει την αξιοπιστία του Μπουκέτου ως πηγής. Από την άλλη μεριά όμως κάποιες από τις αποκλίνουσες γραφές του Μπουκέτου είναι καλύτερες από εκείνες της πρώτης δημοσίευσης ή διορθώνουν τυπογραφικά σφάλματά της. Αυτό δημιουργεί μια υποψία μήπως η παράδοση του Μπουκέτου δεν είναι συλλήβδην και ολοκληρωτικά απορριπτέα⁶. Γι' αυ-

5. Βλ. Φ. Α. Δημητρακόπουλος - Γ. Α. Χριστοδούλου, «Φύλλα εσκορπισμένα». Τα παπαδιαμαντικά αυτόγραφα, Αθήνα 1994, σσ. 156-170.

6. Το ίδιο συμβαίνει κάποτε και στην παράδοση των κλασικών κειμένων: κώδικες με προφανή ελαττώματα, φθορές ή σφάλματα μπορεί σε μερικά σημεία να διασώζουν κάποιες καλύτερες γραφές, τις οποίες έχουν αντλήσει από μια παλαιότερη, αξιόπιστη πηγή.

τούς τους λόγους έγραφα στο προηγούμενο μελέτημά μου ότι το ζήτημα της παράδοσης του Μπουκέτου παραμένει ανοικτό.

Κατά τη γνώμη μου, οι αποκλίνουσες γραφές ή διορθώσεις του Μπουκέτου (όσες δεν είναι γλωσσικές απλοποιήσεις) θα είχαν ίσως θέση στο κριτικό υπόμνημα μιας έκδοσης. Εφόσον κάποιες τουλάχιστον από αυτές διορθώνουν ομολογουμένως σφάλματα των πρώτων δημοσιεύσεων, εάν οι διορθώσεις αυτές γίνουν δεκτές στο κείμενο, θα πρέπει να δηλωθεί στο υπόμνημα ότι εμφανίζονται για πρώτη φορά στο Μπουκέτο: ακόμη και αν αυτές οι διορθώσεις ανήκουν στον επιμελητή του περιοδικού, εφόσον εισαχθούν στο κείμενο, πρέπει να σημειωθεί ποιος τις επέφερε πρώτος. Η ίδια αρχή ακολουθείται και στις εκδόσεις των κλασικών κειμένων: κάθε διόρθωση ή εικασία ο εκδότης οφείλει να την αποδώσει στον πρώτο λόγοι που την πρότεινε. Στις περιπτώσεις στις οποίες το κείμενο της πρώτης δημοσίευσης δεν πάσχει εμφανώς ούτε χρειάζεται διόρθωση, δεν υπάρχει βέβαια λόγος να εισαχθεί στο κείμενο η γραφή του Μπουκέτου, εφόσον δεν γνωρίζουμε εάν προέρχεται από τον Παπαδιαμάντη. Και πάλι όμως η γραφή του Μπουκέτου μπορεί να περιληφθεί στο υπόμνημα, ως ενδιαφέρουσα παραλλαγή άγνωστης πατρότητας, η οποία θα μπορούσε να οφείλεται στον Παπαδιαμάντη. Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μιας κριτικής έκδοσης πρέπει να μπορεί να πληροφορηθεί από το υπόμνημα τις παραδιδόμενες παραλλαγές του κειμένου που δεν είναι απορριπτές με αντικειμενικά κριτήρια (π.χ. ως γλωσσικές απλοποιήσεις). Αυτό αφορά φυσικά μόνο στις αποκλίνουσες γραφές, όχι στο πρόσθετο κείμενο της «Μακρακιστίνας» και της «Κάλτσας της Νώνεας»: αυτό είναι πια αποδεδειγμένα απορριπτέο και δεν έχει θέση παρά μόνο σε ένα «παράρτημα νόθων κειμένων».

Αυτά όλα βέβαια στη θεωρία: στην πράξη κανείς δεν θα επιχειρήσει μια νέα έκδοση των διηγημάτων του Μπουκέτου μόνο και μόνο για να προσθέσει λίγες γραφές στο κριτικό υπόμνημα. Θα άξιζε όμως να δημοσιευτεί η σχετική εργασία του Ν. Α. Ε. Καλοσπύρου, ο οποίος έχει πραγματοποιήσει πλήρη αντιβολή του κειμένου του Μπουκέτου και παραθέτει όλες τις αποκλίνουσες γραφές του. Τότε, κάθε ενδιαφερόμενος μελετητής θα έχει στη διάθεσή του τις αποκλίνουσες γραφές του Μπουκέτου και θα μπορεί να τις εξετάσει και να εκτιμήσει εάν και πόσο αξίζουν. Αυτό θα είναι πολύ χρήσιμο για την περαιτέρω συζήτηση και έρευνα.